

10. Українське гендерне законодавство загалом відповідає європейському – соцдослідження [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/news.php?news_id=790

11. Марценюк Т. Жінки та збройні сили: українські реалії [Електронний ресурс] / Т. Марценюк. – Режим доступу: / <http://povaha.org.ua/zhinky-u-zbrojnyh-sylah-svitu-ta-ukrajiny-nashlyahu-do-intehratsiji/>

12. Кліменко Н.Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні / Н.Г. Кліменко // Економіка та держава. – 2014. – № 5/2014. – С. 116–119.

13. Вавілова Н.В. Реалізація гендерної політики у Збройних Силах України / Н.В. Вавілова // Збірник наукових праць Центру воєнно-стратегічних досліджень Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2016. – № 1. – С. 140–143.

14. Жінки в армії всупереч всьому [Електронний ресурс] // Українська правда. Життя. – 2015. – 13 жовтня. – Режим доступу: <http://life.pravda.com.ua/columns/561cc48ddd891/>

УДК 347.6 (470+571) «17/...»

СПУР М.В.

ШЛЮБНО-СІМЕЙНЕ ТА СПАДКОВЕ ПРАВО У РОСІЇ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХVІІІ СТ.

Статтю присвячено проблемам сутності та основних рис російського шлюбно-сімейного та спадкового права, реформування яких відбувалося у рамках загальної модернізації права у I чверті ХVІІІ ст. Доведено, що всі аспекти шлюбно-сімейних та спадкових відносин детально регламентувалися та повністю контролювалися державою. Втручання держави у сферу приватного життя населення було характерною рисою абсолютної монархії, яка сформувалася у Росії впродовж петровської доби.

Ключові слова: історія шлюбно-сімейного права, історія спадкового права, російське право I чверті ХVІІІ ст., реформування російського права.

Статья посвящена проблемам сущности и основных черт российского брачно-семейного и наследственного права, реформирование которых происходило в рамках общей модернизации права в I четверти ХVІІІ в. Доказано, что все аспекты брачно-семейных и наследственных отношений детально регламентировались и полностью контролировались государством. Вмешательство государства в сферу частной жизни населения было характерной чертой абсолютной монархии, сформировавшейся в России в петровскую эпоху.

Ключевые слова: история брачно-семейного права, история наследственного права, российское право I четверти ХVІІІ в., реформирование российского права.

The article deals with problems of the spirit and the main features of Russian marriage and family and inheritance law reform which took place in the framework of the overall modernization of the law during the I quarter of ХVІІІ century. It is proved that all aspects of matrimonial and inheritance relations were regulated in detail and fully controlled by the state. State intervention in the private life sphere of the population was a significant characteristic of absolute monarchy that was established in Russia during the Peter the Great ruling.

Key words: history of marital and family law, inheritance law history, Russian law of the I quarter of the ХVІІІ century, reform of the Russian law.

© СПУР М.В. – кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та трудового права (Одеський національний морський університет)

Вступ. Інтерес до історії права на всіх історичних етапах його розвитку має велике значення, адже дослідження історії інститутів права дає змогу сучасному законодавцю удосконалювати той чи інший інститут, а правозастосовцю – ефективніше застосовувати їх. Варто підкреслити, що аналітичне вивчення правових інститутів надаватиме більшу інформацію для практичних потреб, якщо буде здійснено на значному за обсягом матеріалі, тобто залучатиме до наукового дослідження не лише вітчизняний досвід, а й досвід тих національних систем права, які тісно чи іншою мірою контактували з Україною, тож мали вплив на її право. Сказане стосується права Росії, яка в силу історичних умов мала чи не найбільший вплив на вітчизняний правовий розвиток впродовж трьох століть. Отже, дослідження історії розвитку російських правових інститутів має певне значення для кращого розуміння історії українського права.

Постановка завдання. Для дослідження автором обрано важливу сферу приватних суспільних відносин – шлюбно-сімейні та спадкові відносини. Часові рамки дослідження – I чверть XVIII ст., коли на російському престолі перебував Петро I; впродовж цього періоду посилювався тиск Росії на політичне, економічне, соціальне та духовне життя Гетьманщини, створюючи передумови змін у праві. Автор ставить за мету на основі аналізу нормативних правових актів I чверті XVIII ст. встановити основні риси шлюбно-сімейного та спадкового права Росії петровської доби та визначити причини й основні тенденції їх розвитку.

Результати дослідження. Здійснювана Петром I модернізація російського права спричинила зміни, зокрема, у шлюбно-сімейному праві. Якщо в Московській Русі монополію на регулювання шлюбно-сімейних відносин мала церква, то в добу Петра I органи державної влади все активніше втручаються в цю царину. Насамперед втручання виявляється у визначенні умов укладення шлюбу.

Першою з таких умов стало досягнення нареченими шлюбного віку. У Московській Русі шлюбний вік був встановлений Стоглавом: для нареченого – 15 років, для нареченої – 12 років. Петро I вніс до цієї норми зміни. Іменним указом про порядок спадкування в рухомому та нерухомому майні 1714 р. вік вступу до шлюбу було підвищено: для нареченого – до 20 років, для нареченої – до 17 років. Однак, за дослідженнями А. Краніхфельда, ця норма поширювалася лише на дітей дворян і наказнослужителів [3, с. 15]. Вища вікова межа вступу в шлюб в I чверті XVIII ст. не була встановлена, але патріарх в інструкції поповським старостам 1697 р. вимагав з'ясувати, чи не є вступаючі до шлюбу вдівці престарілими.

Другою умовою був відповідний стан психічного та розумового здоров'я наречених. У 1722 р. вийшов указ під назвою «Про обстеження дурнів у Сенаті». В ньому визначалося, що «понеже как после вышних, так и нижних чинов людей движимое и недвижимое имение дают в наследие детям их таковым дуракам, что ни в какую науку и службу не годятся, а другие, несмотря на их дурачество, но для богатства отдают за оных дочерей своих и свойственниц замуж, от которых доброго наследия и государственной пользе надеяться не можно, ... того ради повелеваем как вышших, так и нижних чинов людям, и ежели у кого в фамилии ныне есть или впредь будут таковые, которые ни в науку, ни в службу не годились и впредь не годятся, отнюдь жениться и замуж идти не допускать и венчаных памятей не давать»; майно осіб, визнаних розумово або психічно неповноцінними, віддавалося в опіку родичам, які мали «их негодных с тех деревень кормить» [6, с. 643]. Якщо Сенат не підтверджував свідоцтво про розумову або психічну хворобу обстежуваної особи, то вступати до шлюбу їй дозволялося, але особа мала йти «в науку або службу».

Слід зауважити, що при Петрі I військова служба і професійна освіта були обов'язковими лише для дворян. Зазначимо, що заборонялося одружуватись дворянам, які ухилялися від державної служби; у наречених дворянського походження перевіряли знання основ віровчення, граматики й математики. Тому указ цей стосувався лише дворянства і навряд чи діяв щодо інших верств населення.

Умовами вступу до шлюбу були вільне волевиявлення сторін і згода батьків. На думку М. Владимірського-Буданова, це були дві протилежності, примирити які було важким завданням [1, с. 418–419]. Петро I сподівався вирішити його законом від 5 січня 1724 р. Він писав Сенатові: «В прошлом 1722 г. в бытность нашу в Сенате предлагали вы нам пункт о принужденных браках, которые бывают в детях за страх родителей, а в рабах по принуждению господ их, без позволения сочетанным, – и требовали на оные решения и по оному предложению повелеваем учинить во всем российском государстве такое запрещение, дабы отныне родители детей и всякого звания люди – рабов своих и рабынь к брачному сочетанию не принуждали, и не брачили под опасением тяжкого штрафования» [6, с. 667].

Однак законодавець добре усвідомлював, що загроза великого штрафу залишиться пустим звуком, коли справа стосується такого замкненого інституту, як сім'я, і що принцип волі

повністю суперечить засадам традиційної російської сімейної влади. Тому Петро I обрав такий засіб впливу: «А понеже много случается, что и неволею сочетаемые не дерзают во время брака смело спорить, одни за стыд, другие за страх, что уже после является от несогласного так неволею сочетанных жития – того ради в прилучающихся (тих, що укладають шлюб – М.Є.) у знатных персон и у шляхетства и прочих разночинцев браках (криме крестьянства), прежде венчания брачных приводит родителей их обоих совокупающихся (нареченого і нареченої – М.Є.) персон, как отцов, так и матерей, а которые в живых не имеют плотских родителей, то тех, которые вместо родителей действительно вменяются, – присяге в том, что одни не неволею-ль сына женят, другие не неволею-ль замуж дочь дают, также их господа с рабами не так ли поступают» [6, с. 696]. Присяга приносилася чинами перших класів у Синоді, іншими – в спархїях у присутності архимандрита. Нижчі чиновники присягали у присутності спеціально призначених знатних священиків. Текст присяги додавався до указу; в ньому зазначалося, що той, хто присягає неправдиво, в разі виявлення пізніше його недобросовісності, підлягає «истязанию церковному и политическому». Згідно з цим указом поміщики мають давати своїм слугам заручні листи, в яких «заруча под клятвою суда Божия и присяги своей, что он их не неволит» [1, с. 419].

В добу Петра I встановилася ще одна умова укладення шлюбу – дозвіл на шлюб цивільним і військовим чиновникам від їхнього начальства. Метою законодавчого впровадження цієї умови було на надання начальству права одружувати своїх підлеглих, а затвердження права держави опікуватися своїми підданими і разом з тим зобов'язати їх підпорядкувати свої особисті інтереси службовим [6, с. 197]. В 1722 р. укладати шлюб без дозволу начальства заборонено було флотським офіцерам (гардемаринам) під загрозою штрафу та каторжних робіт протягом 3-х років [8, с. 219].

Кріпаки вступали до шлюбу тільки з дозволу поміщиків.

Нарешті, заборонялося укладати новий шлюб, якщо не був розірваний попередній. В 1723 р. Синод розглядав питання про те, який шлюб слід розривати при двоєжиттєві. Коли один із подружжя самовільно залишає іншого і укладає новий шлюб, за рішенням Синоду треба з'ясувати, чи не сам винний у цьому той з подружжя, кого залишили. Якщо вказана обставина підтверджувалася, то перший шлюб вважався розірваним, а другий – законним. Якщо ж вини залишеного члену подружжя не було, то другий шлюб розривався, перший – поновлювався, але подружжя розлучалося і дружина одержувала удовий виділ з майна чоловіка. На практиці, однак, цього рішення Синоду не завжди дотримувалися.

Ще Соборне Уложення 1649 р. забороняло вступати до четвертого шлюбу чоловікам, а указ 1651 р. забороняв це й жінкам. Укладення четвертого шлюбу вважалося злочином. Такий шлюб вважався недійсним, а діти від нього – незаконнонародженими. Жінка та діти у цьому разі не спадкували землеволодіння [5, с. 828]. За інструкцією патріарха Адріана від 1697 р. подружжя, яке перебувало в четвертому шлюбі, розлучалося й ув'язнювалося в монастирі.

Ще одною перешкодою для укладання шлюбу була наявність спорідненості до 8-го ступеню, але поступово він був понижений до 4-го ступеню, а на практиці – навіть і нижче [1, с. 249].

В 1702 р. був встановлений загальний порядок укладання шлюбу. За 6 тижнів до укладення шлюбу відбувалися заручини (зговор). При цьому, особливо якщо за нареченою давали значний посаг, складався рядний запис. Наречений міг вимагати розірвання заручин за умови, що він вперше побачив наречену тільки після заручин і виявилось, що вона потворна та хвора. Інших підстав розривати заручини закон не визнавав.

Єдиною законною формою укладання шлюбу було публічне церковне вінчання для першого шлюбу; вдруге і втретє, як правило, досить було церковного благословіння. Указом 1721 р. дозволено було укладати змішані шлюби з християнами інших конфесій (католиками, протестантами); шлюби з іновірцями заборонялися.

Підставою для припинення і розірвання шлюбу вважалася, насамперед, фізична смерть одного з подружжя. Вдова могла вийти заміж вдруге через рік після смерті чоловіка, що диктувалося необхідністю розрізнення батьківства для дітей. Протягом I чверті XVIII ст. це правило розповсюдилося й на вдовців.

Традиційно в російському праві політична смерть (позбавлення всіх станових прав, потік та пограбування), а також віддання у холопство не тягли за собою розірвання шлюбу. Петро I в 1720 р. дозволив дружинам висланих на вічні каторжні роботи або виходити заміж за інших, або постригатися у черниці, або залишатися поза шлюбом [6, с. 231]. Для вступу до нового шлюбу їм треба було порушити клопотання про дозвіл перед Синодом.

Якщо один із подружжя приймав постриг, то інший міг вступати до нового шлюбу. В 1722 р. і 1723 р. спеціальні укази визначили, що при відсутності одного з подружжя в місці перебування

іншого протягом 5 років, а також у випадку полону – протягом 10 років інший з подружжя має право укласти новий шлюб.

Ще однією підставою для розірвання шлюбу була невиліковна хвороба одного з подружжя або нездатність до виконання подружніх обов'язків у чоловіка. Указ 1723 р. передбачав, щоб чоловіків і жінок, які розлучаються через наявність невиліковної хвороби, обстежували в Синоді [7, с. 40–41]. Лікар мав засвідчити хворобливий стан, дати відповідну довідку, яка пересилалася до Синоду; останній і накладав свою резолюцію.

Моральною підставою для розірвання шлюбу вважалася подружня зрада, причому щодо чоловіків потрібно було довести, що факт відбувся у власній домові, а щодо жінок досить було дій, які давали підставу припускати можливість перелюбства.

Також шлюб міг розриватися у випадку замаху одного з подружжя на життя іншого, недонесення про злочин, який готується проти монарха.

При незгоді подружжя і негараздах у сімейному житті практикувалося їхнє тимчасове розлучення, яке супроводжувалося висилкою до монастиря.

Існувало юридичне поняття глави сім'ї. Нею визнавався чоловік; дружина і діти займали підпорядковане становище. Чоловік мав право карати дружину, вона мала всюди слідувати за ним. Суспільний статус жінки визначався суспільним статусом, чином, званням її чоловіка. Але порівняно з попереднім законодавством влада батьків над дітьми поступово зменшувалася. Так, у II половині XVII ст. батьки могли віддавати дітей у кабалу вже тільки за умови, якщо йшли у кабалу самі; наприкінці століття, коли боргова кабала була скасована, могли лише віддавати дітей у служіння. Зменшувалася й спільність майна батьків і дітей. Сини могли розпоряджатися в передбачених законом межах землеволодіннями, отриманими за службу, без дозволу батька. Але при всьому тому, як зазначив М. Владимирський-Буданов, навіть виділення синів, вступ їх на державну службу і вихід заміж дочок тільки зменшували батьківську владу, але не припиняли її [1, с. 466]. Дітей можна було карати, відправляти в монастир, віддавати у найми.

У законодавстві петровської доби поглиблюється тенденція до роздільності майна подружжя. Обмежується право відчуження приданого, яке у разі смерті чоловіка при відсутності дітей переходило до вдови. Скорочується відповідальність дружини по боргах чоловіка. За указом про одноосібне спадкування 1714 р. майно, яке дружина отримала до шлюбу, належало їй і у шлюбі. Указом від 1715 р. жінки одержали право купувати, продавати й закладати маєтки [4, с. 120–122].

Народжені у законному шлюбі діти могли мати становище відділених і невідділених. Відділені діти ставали самостійними суб'єктами майнових (речових і зобов'язальних) прав; невідділені діти таких прав не мали і вступали у зобов'язальні відносини лише з дозволу батьків.

З послабленням кровно-споріднених зв'язків широкого розповсюдження набула опіка. Законодавство I чверті XVIII ст. передбачало встановлення опіки над власниками нерухомого майна до досягнення ними 20 років, а над власниками тільки рухомого майна – до 18 років. Для осіб жіночої статі граничний вік опіки становив 17 років. До досягнення дівчиною 21-річного віку над нею могло бути встановлено піклування. Опіка встановлювалася над патологічно жорстокими поміщиками, а також, як вже зазначалося, й над розумово відсталими. Опікун розпоряджався всім рухомим та нерухомим майном опікуваного.

Головний спадкоємець (одноособовий спадкоємець) вважався опікуном своїх малолітніх братів та сестер, як то визначав указ 1714 р. [9, с. 295]. За інструкцією магістрату 1724 р. опікун призначався магістратом, якщо батько не визначив опікуна у заповіті [2, с. 219].

Піклування, на відміну від опіки, поширювалося лише на розпорядження нерухомим майном; рухомим міг розпоряджуватися сам опікуваний.

Норми спадкового права були потужним засобом перерозподілу майна в суспільстві. Найважливіші зміни у спадкове право були внесені Указом 1714 р. «Про порядок спадкування рухомого і нерухомого майна», в якому йшлося про одноосібне спадкування нерухомого майна. Спадкування відбувалося за законом і за заповітом. Заповіт оформлювався в так званій духовній грамоті, яку мав підписати спадкодавець або його духівник, а також свідки [4, с. 121]. Якщо до кінця XVII ст. визнавалися й усні заповіти, то петровське законодавство чітко встановило письмове оформлення заповітів. Письмові заповіти зберігалися в церковних установах. Маєтки можна було заповідати родичам до 4-го коліна.

Спадкодавець міг заповідати нерухоме майно тільки одному синові за вибором. Законодавець, орієнтуючись на західний правовий досвід, намагався впровадити принцип майорату, за яким спадкував старший син. Але російська правова традиція стояла на боці молодшого сина, який спадкував за звичаєм. Практика обрала компромісний варіант: спадкував один із синів за

вибором спадкодавця. Решта дітей одержували частини рухомого майна в межах заповідального розпорядження.

Дочки спадкували за заповітом і лише при відсутності синів; залишався діючим принцип «сестра при братах не спадкоємиця».

При відсутності дітей взагалі нерухоме майно могло перейти за заповітом до родичів, що мали те ж прізвище. Рухоме майно у будь-яких частках могло перейти будь-яким претендентам, указаним у заповіті. Індивідуальна воля заповіту зроста порівняно з попереднім періодом.

Закон дозволяв юридичну фікцію з доби помісного спадкування. Для того, щоб нерухомість перейшла до дочки, її чоловік мав взяти прізвище спадкодавця, в інших випадках майно вважалось виморочним і нерухомість переходила до державної скарбниці.

При відсутності заповіту відбувалося спадкування за законом, яке було детально розроблене. Майоратний принцип тут був беззаперечним: нерухоме майно спадкував старший син, а рухоме майно ділилося порівну між всіма синами.

За законом батько мав утримувати своїх позашлюбних дітей та їхню матір. Але позашлюбні діти не мали майнових прав: вони не могли претендувати на участь у спадкуванні за законом і на майно батька за його життя.

В 1714–1716 рр. приймається низка актів, які нормували законний і заповідальний порядок спадкування для всіх станів. Їхнє впровадження показало серйозні протиріччя в законодавстві. Заповідальне право передавати у спадщину будь-яке майно зіткнулося з приписом передавати майно лише у межах роду.

У 1716 р. спеціальним указом регламентувалися спадкові частини, які отримували вдови. У 1725 р. закріплено право спадкування родичів по зростаючій лінії (матері, батька, діда, баби).

Висновки. Таким чином, у Російській державі I чверті XVIII ст. у рамках загальної модернізації права відбувалося реформування шлюбно-сімейного та спадкового права. Петровські реформи мали на меті введення Росії до кола європейських держав, однак європеїзація здійснювалась традиційними для деспотичної держави методами. Це проявилось, зокрема, у тому, що всі аспекти шлюбно-сімейних та спадкових відносин детально регламентувалися та повністю контролювалися державою. Втручання держави у сферу приватного життя населення було характерною рисою абсолютної монархії, яка сформувалася у Росії впродовж петровської доби.

Список використаних джерел:

1. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права / М.Ф. Владимирский-Буданов. – Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. – 459 с.
2. Инструкция Главному магистрату // Реформы Петра I. Сборник документов. Сост. В.И. Лебедев. – М.: Гос. соц.-эк. изд-во, 1937. – 379 с.
3. Кранихфельд А. Начертание российского гражданского права в историческом его развитии, составленное для Императорского Училища Правоведения / А. Кранихфельд. – СПб.: Типография III-го отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843 г. – 354 с.
4. Памятники русского права. Вып. VIII. Памятники права периода создания абсолютной монархии. Первая четверть XVIII в. / Под ред. Л.В. Черепнина. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1963. – 510 с.
5. Полное собрание законов Российской империи. Т. I. С 1649 по 1675 г. – СПб.: Типография II отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – с. 1029.
6. Полное собрание законов Российской империи. Т. VI. 1720–1722 г. – СПб.: Типография II отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – 815 с.
7. Полное собрание законов Российской империи. Т. VII. 1723–1727 г. – СПб.: Типография II отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1830. – 922 с.
8. Регламент благочестивейшего государя Петра Великого, Отца Отечества, императора и самодержца всероссийского о управлении адмиралтейства и верфи и о должностях коллегии Адмиралтейской и прочих всех чинах, при Адмиралтействе обретающихся // Законодательство Петра I. Под ред. Преображенского А.А., Новицкой Т.Е. / В.М. Клеандрова, Б.В. Колобов, Г.А. Кутьина и др. – Юридическая литература. – Москва, 1997. – 880 с.
9. Указ о порядке наследования в движимых и недвижимых имуществах // Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 4. Законодательство периода становления абсолютизма. – М.: Юрид. лит., 1986. – 512 с.